

EDITIE 2016 / 2017

WWW.SPINOZALENS.NL

Hannah Arendt

LESBRIEF

De buitenstaander

Hannah Arendt geldt als een van de belangrijkste filosofen van de vorige eeuw. Op haar 27e verliet ze haar geboorteland Duitsland op de vlucht voor de nazi's. Als stateloze belandde ze in Amerika. Door de politiek van de nazi's werd ze zich bewust van haar joodse wortels en betrad ze de weg van de politieke filosofie, die ze de rest van haar leven bleef volgen. De positie van buitenstaander speelde een grote rol in haar leven en denken.

Op 14 oktober 1906 komt Hannah Arendt, dochter van Martha Cohn en Paul Arendt in Linden, een voorstad van Hannover, ter wereld. Al snel verhuist de familie naar Konigsbergen, de stad waar de Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant eerder woonde en werkte. Het verhaal gaat dat Hannah Kants hoofdwerk *Kritik der reinen Vernunft* al op haar zestiende jaar zou hebben gelezen. Hoewel de ouders van Hannah beiden joods zijn, speelt dit nauwelijks een rol in haar opvoeding. Ze geniet een degelijke Duitse opleiding: ze volgt het gymnasium en gaat in Marburg filosofie studeren, onder meer bij Martin Heidegger, die daar hoogleraar is. Als ze negentien is ontvangt ze van Heidegger, die getrouwd is, een liefdesbrief. In het

geheim krijgen ze een verhouding. Arendt verhuist een jaar later naar Heidelberg, waar ze op haar 23^e promoveert op een proefschrift over het liefdesbegrip bij de heilige Augustinus, een kerkvader uit de vierde eeuw. In dat zelfde jaar trouwt ze met de Duitse filosoof Günther Stern. Arendt beseft eigenlijk pas echt wat het betekent om Joods te zijn als in 1933 de nazi's aan de macht komen. Ze wordt dan ook politiek actief. Haar Joodse identiteit en haar politieke bewustzijn gaan hand in hand. Ze wil zich verzetten tegen de nazi's en het belangrijkste georganiseerde Joodse verzet komt van de zionistische beweging. Zionisten menen dat joden beter af zijn als ze in een eigen staat wonen. Hoewel ze nooit lid zal worden van een zionistische organisatie en

zich haar hele leven kritisch tot hen verhoudt, gaat ze wel hand- en spandiensten voor hen verrichten. Daardoor wordt ze gearresteerd door de Gestapo en zit ze voor acht dagen vast. Als ze weer vrij is vlucht ze zonder identiteitspapieren via Praag en Genève naar Parijs. Daar werkt ze opnieuw voor zionistische organisaties. Ze leert er haar tweede man, Heinrich Blücher, kennen, met wie ze in 1940 trouwt. Het jaar daarop wordt het in Frankrijk te gevaarlijk en vluchten ze naar de Verenigde Staten. Pas in 1951 zal Arendt een

Amerikaans paspoort krijgen. Dan is ze bijna twintig jaar stateeloos.

In 1951 publiceert ze *The Origins of Totalitarianism* en zeven jaar later *The Human Condition*. Deze boeken worden als haar hoofdwerken gezien. Toch kennen veel mensen haar vooral van haar boek *Eichmann in Jerusalem* (1963). Dat is een bundeling van de artikelen die ze voor het tijdschrift *The New Yorker* schrijft over het proces tegen de oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann. Vanaf de jaren vijftig verzorgt Arendt gastcolleges aan diverse universiteiten en werkt ze als schrijver. In 1967 wordt ze hoogleraar aan de New School for Social Research in New York. Twee jaar later overlijdt haar man Heinrich Blücher. In 1975 ontvangt Arendt in Kopenhagen de Sonneg-Prijs voor haar bijdrage aan de Europese beschaving. Op 4 december van dat jaar overlijdt Arendt aan een hartaanval.

EEN BEWUSTE PARIA

Bij het woord paria denken we gewoonlijk aan een buitenstaander, een verschoppeling, nietsnut of arme drommel die niets waard is en daarom wordt buitengesloten uit de samenleving. Je kunt er niet voor kiezen een paria te zijn, zou je denken. Dat maakt het des te opmerkelijker dat Hannah Arendt zichzelf in haar politieke denken de rol van 'bewuste paria' toemeet. Een bewuste paria is iemand die zich ervan bewust is dat zij

vanwege haar anders-zijn niet wordt geaccepteerd door de samenleving waarin zij leeft. Maar een bewuste paria is ook iemand die de eigenheid bewust uitdraagt en die het recht op een eigen plek in de samenleving opeist. Daarin is de bewuste paria het tegendeel van de parvenu. Ze zijn beiden buitenstaander, maar waar de bewuste paria zijn eigenheid niet onder stoelen of banken steekt, probeert de parvenu er juist alles aan te doen om zich aan te passen en zich 'ononderscheidbaar' te maken van zijn burens of andere leden van de samenleving.

Arendt herkent in de geschiedenis van de Joden in Europa zowel de paria als de parvenu. Beiden zijn volgens haar buitenstaanderstypen. Want hoewel de parvenu hoger werd gewaardeerd en meer kansen had in de samenleving dan de paria, kon dat alleen maar omdat de parvenu zijn bijzonderheid achterliet en niet langer te onderscheiden was van de andere Europeanen. De Joden in Europa konden alleen mensen zijn als ze ophielden Jood te zijn, meent Arendt. Als bewuste paria verhoudt Arendt zich kritisch tot zowel haar Joodse als haar Europese wortels, maar dan wel op zo'n manier dat ze haar achtergrond ook trouw blijft.

TOTALITARISME

Na de Tweede Wereldoorlog begint Hannah Arendt aan een studie naar de historische bronnen van totalitaire regimes, een onderwerp waar ze zowel van binnenuit als van buitenaf ervaring mee heeft. Haar boek *The Origins of Totalitarianism* beschrijft hoe na de Eerste Wereldoorlog een golf van totalitaire bewegingen Europa overspoelde, zowel fascistische als communistische. Het was een tijd waarin sociale relaties met familie, vrienden en kennissen kapot gingen en gemeenschappelijke instituties als vakbonden en politieke partijen werden afgebroken. Ook groeide de haat tegen de elite. De samenleving viel uiteen, mensen stonden er meer

en meer alleen voor. De eenzaamheid werd opgeheven door op te gaan in een anonieme massabeweging die prachtige vergezichten beloofde. Die bewegingen wisten door een combinatie van propaganda en terreur grote massa's aan zich te binden.

De totalitaire regimes die uit deze bewegingen voortkwamen, het Duitsland van Hitler en het stalinistische Rusland, beoogden een totale overheersing. Ruimte voor het vrije individuele initiatief was er niet.

Arendt onderscheidt drie stappen in het proces van totalisering. De eerste stap is het uitschakelen van de juridische persoon. Zo namen de nazi's in het vooroorlogse Duitsland de Joden hun paspoort af waardoor zij rechteloos werden en het land konden worden uitgezet.

De tweede stap die Arendt beschrijft, is het om zeep helpen van de morele persoon. Als de omstandigheden zo zijn dat je alleen kunt kiezen tussen kwaad en kwaad, tussen moord en moord, dan heb je niets aan een geweten. Je voelt je niet verantwoordelijk voor wat er gebeurt, zelfs niet als je je beste vriend of vrouw en kinderen de dood instuurt. Een voorbeeld daarvan is dat de SS (*Schutzstaffel*) in de concentratiekampen Joden betrok bij de selectie van joden die vergast zouden worden. Zij werden gedwongen zich als moordenaars te gedragen. De scheidslijn tussen de moordenaar en zijn slachtoffer vervaagde daardoor. Moorden of martelen was niet langer goed of slecht, maar werd een neutrale handeling. De laatste stap van het totalitarisme is de totale overheersing. Exemplarisch voor die totale overheersing waren de concentratiekampen. Het waren een soort laboratoria waar werd onderzocht of je mensen, zowel moordenaars als slachtoffers, volledig kon conditioneren. Dat werd gedaan door mensen elke vorm van individualiteit, spontaniteit en vrijheid te ontnemen. Met de vernietiging van

de individualiteit bleek ook het vermogen om zich gezamenlijk te verzetten verloren te gaan.

Volgens Arendt worden in een totalitair systeem zowel de daders als de slachtoffers onmenselijk. Het onderscheid tussen daders en slachtoffers, tussen 'goed' en 'fout', wordt daardoor minder scherp. Deze visie werd haar door veel mensen niet in dank afgenomen.

WAT MENSEN DOEN

De verhouding tussen het unieke individu en diens vermogen om samen met anderen in actie te komen werkt Arendt verder uit in het boek *The Human Condition*, dat in 1958 verschijnt. Ze beschrijft de menselijke conditie als het 'actieve leven', de *vita activa*. Deze kenmerkt zich door drie fundamenteel menselijke activiteiten: arbeid, werk en handelen. In het beste geval zijn de drie activiteiten in evenwicht met elkaar en overheerst geen van drie de andere.

Arbeid is erop gericht het leven zelf in stand te houden. Om als individu en als soort in leven te blijven moeten mensen voedsel verwerven en bereiden, het huis schoonmaken en moeten er kinderen worden gebaard. De mens die werkt noemt Arendt de *animal laborans*: het arbeidende dier. In het arbeiden verschilt de mens niet wezenlijk van het dier. Want ook dieren moeten zorgen voor eten en nageslacht.

Werk, de tweede activiteit van de *vita activa*, is het maken van dingen die lange tijd meegaan, zoals gebouwen, tafels of kleding. Deze door mensenhanden gemaakte voorwerpen zijn duurzaam. We gebruiken ze zonder ze te verbruiken. Duurzaam moet je hier letterlijk nemen: deze dingen blijven langere tijd bestaan en geven de omgeving waarin wij leven duurzaamheid. Opvallend is dat Arendt in het werken niet de aarde, maar de wereld centraal stelt. De aarde is voor haar de natuur, die steeds in beweging is en geen moment hetzelfde is. De wereld daarentegen is hoe wij mensen de aarde hebben ingericht. Het zijn alle dingen die de werkende mens maakt en heeft gemaakt, juist ook om zich te beschermen tegen de natuur. Arendt noemt de mens die werkt *homo faber*, de makende mens. Deze onderscheidt zich al van de dieren, omdat die niet of nauwelijks een duurzame wereld voor zichzelf maken.

In de derde activiteit, handelen, het met elkaar spreken en in actie komen, worden mensen pas echt mens. Steeds als je een initiatief neemt of je publiekelijk uitspreekt tegenover anderen breng je iets nieuws teweeg. Je weet immers niet hoe anderen op je zullen reageren en hoe jij daar dan weer op reageert. Ieder mens die het initiatief neemt om zich uit te spreken of in actie te komen, zet iets in werking waarvan zij of hij niet weet hoe het zal verlopen. Daarom is er voor handelen lef nodig.

Arendt vergelijkt het nieuwe dat in het handelen wordt ingebracht met de geboorte: zoals er steeds nieuwe en unieke mensen worden geboren, zo maakt de mens door te handelen steeds weer een nieuw begin. Ze gebruikt daarvoor het woord 'nataliteit', oftewel geboortelijkheid.

Het handelen ligt ten grondslag aan de publieke sfeer, waarin mensen bijeenkomen en antwoord geven op de vraag wie zij zijn en waar zij voor staan. Omdat niemand precies hetzelfde antwoord zal geven, ontstaat er pluraliteit. Anders dan in het totalitarisme is er hier dus wel ruimte voor individualiteit en daarmee voor verschil.

Arendt is bezorgd over het voortbestaan van de publieke sfeer, omdat steeds meer zaken

als gezondheidszorg, onderwijs of het streven naar geluk zijn overgedragen aan de sociale sfeer. Mensen laten zich verzorgen door de overheid en maatschappelijke instanties en komen steeds minder zelf in actie. De handelende mens is teruggedrongen, en de arbeidende en werkende mens voeren de boventoon. Het gevolg is dat de ruimte voor verschil kleiner is geworden, omdat de overheid en andere sociale instanties iedereen als gelijke behandelt.

DE BANALITEIT VAN HET KWAAD

Adolf Eichmann was tijdens de Tweede Wereldoorlog een van de hoofdverantwoordelijken voor de massamoord op Joden en zigeuners. Na de oorlog vluchtte hij naar Argentinië. In 1960 werd hij door de Israëlische geheime dienst ontvoerd en naar Jeruzalem gebracht. In de rechtszaak die volgde werd hij schuldig bevonden en ter dood veroordeeld. Arendt was bij het proces aanwezig en concludeerde dat Eichmann niet voldeed aan het beeld dat wij van een monster hebben. Hij leek meer op een doorsnee man dan dat hij de verpersoonlijking van het kwaad was. Het kwaad dat hij aanrichtte kwam volgens haar niet voort uit kwade intenties, maar uit zijn onvermogen om te denken. Eichmann gehoorzaamde keurig de orders van hogerhand, zonder over de gevolgen na te denken. Vandaar dat Arendt

haar boek *Eichmann in Jerusalem* de ondertitel 'Een verslag over de banaliteit van het kwaad' gaf: het kwaad als uitdrukking van een gedachteloze oppervlakkigheid. Die analyse leidde tot een bittere controverse, eerst in New York, vervolgens wereldwijd. Pleitte zij Eichmann niet vrij? Menigeen wilde Eichmann liever als een duivel of monster zien. Daarbovenop stelde Arendt de medewerking door Joodse functionarissen aan de *Endlösung* aan de orde, omdat dit onderwerp ook tijdens het proces naar voren was gekomen. Dat leidde tot een storm aan protest in de Joodse gemeenschap, waardoor Arendt ook daar een buitenstaander leek. De controverse, die ten koste van vriendschappen ging en jarenlang voortwoekerde, is ook nu nog niet verstornd. De Nederlandse socioloog Abram de Swaan stelt in zijn boek *Compartimenten van vernietiging* dat 'de banaliteit van het kwaad' misschien gold voor machinisten en lage ambtenaren die tijdens de bezetting uit desinteresse niet verder keken dan hun neus lang was en gewoon hun medewerking verleenden, maar zeker niet voor Eichmann. Die wist

volgens De Swaan heel goed wat hij deed: hij dacht wel degelijk na over zijn handelingen, hij was gedreven, zeer ambitieus en vooral creatief in zijn streven alle Joden uit te moorden. Toch moet ook De Swaan erkennen dat het concept van de banaliteit waardevol is omdat het op andere vormen van kwaad die veel voorkomen, wel van toepassing is.

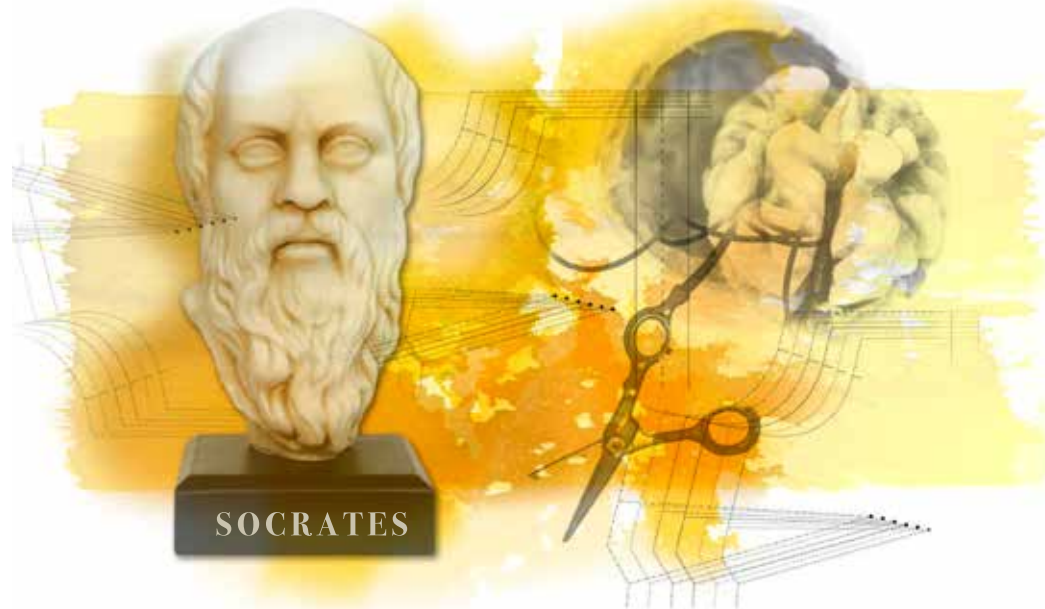
HOE MENSEN DENKEN

Hannah Arendt ziet gedachteloosheid als de bron van het kwaad. Daarom onderzoekt ze na het Eichmannproces in *The Life of the Mind* de activiteiten van de geest: denken, willen en oordelen. Zij schreef dit boek, dat uit drie delen zou bestaan, aan het einde van haar leven. De eerste twee delen verschenen in 1978, toen ze al overleden was. Het derde deel over oordelen heeft ze niet kunnen afronden. Maar omdat zij eerder al een reeks lezingen in New York had gegeven over dit onderwerp, valt er ook over het 'oordelen' veel te zeggen.

De eerste vraag die Arendt oppakt is: Wat zet mensen aan het denken? En: Helpt denken om mensen van het kwaad af te houden? Voor haar onderzoek naar het denken grijpt ze terug op Socrates. Deze Griekse wijsgeer uit de vijfde eeuw voor Christus staat erom bekend dat hij mensen in de straten van Athene aansprak om ze lastige vragen te stellen, waarop hij ook zelf de antwoorden niet wist. Hij haalde vaststaande meningen van burgers onderuit en bracht hen daardoor tot denken en onderzoeken. De activiteit van het denken moet je volgens Arendt niet zien als een vast stramien waaraan je je altijd kunt vasthouden. Nee, juist niet. Er zijn geen vaste regels. De wereld verandert voortdurend en daarom moet je steeds opnieuw voor je eigen opvattingen als een standvastige, maar radeloze

Socrates zijn: je moet keer op keer je vaststaande meningen bevragen en ter discussie stellen. Probeer zo moedig te zijn om jezelf ter discussie te blijven stellen, om je leven constant te blijven onderzoeken.

Daarbij komt Arendt ook tot een nadere omschrijving van wat er gebeurt als je denkt. Je splijt je jezelf dan, je wordt 'twee-in-één'. Instemmend citeert ze Plato die het denken 'de geluidloze dialoog tussen mij en mezelf' noemde. Als het ene deel van jezelf een mening is toegedaan, vraagt het andere deel 'Klopt die mening wel?' Of als het andere deel iets doet, denkt het ene deel: 'Is het wel goed wat het andere deel doet?' Beide helften zijn een soort Socrates voor elkaar, elk stelt kritische vragen bij wat voor de andere helft gebruikelijk is. Denken is jezelf opsplitsen. De tweede vraag die Arendt oppakt is de vraag of we een wil nodig hebben om te handelen en een nieuw begin te maken. Daarmee raakt ze aan de vraag naar vrijheid. Je kunt wel veel denken, maar feitelijk is dat altijd een achteraf-denken of na-denken. De wil is daarentegen gericht op de toekomst, op het nieuwe. De wil geeft ons de vrijheid om onszelf doelen te stellen, om het anders te doen en open te staan voor nieuwe, onverwachte toekomst. Zonder de wil zouden we geen nieuw begin kunnen maken. De derde vraag is hoe we kunnen oordelen: hoe kun je beoordelen of iets goed of slecht,

mooi of lelijk is? Arendt merkt dat er maar weinig denkers over het oordeelsvermogen hebben geschreven. Een uitzondering is Immanuel Kant. In *Kritik der Urteilskraft* beschrijft hij het oordelen als 'een bijzondere gave, die alleen in de praktijk kan worden gebracht, en niet aangeleerd.' Hoewel Kant zich beperkt tot het oordelen over het schone in de kunst en de natuur, trekt Arendt het breder. Voor haar is elk echt oordeel een soort geestelijk proeven. En daarbij speelt een speciaal zintuig dat alle mensen bezitten een belangrijke rol: de *sensus communis*, of de 'gemeenschapszin'. De *sensus communis* stelt ons in staat onze geest te 'verruimen' door

ons in te leven in anderen. Daardoor wordt ons oordeel meer dan alleen een persoonlijk oordeel. Toch is die gemeenschapszin iets anders dan de publieke opinie of de mening die de meeste mensen toevallig zijn toegedaan. De *sensus communis* vergelijkt namelijk niet de werkelijke oordelen van anderen met het eigen oordeel, maar de mogelijke oordelen van anderen. Het gaat om de oordelen die anderen zouden kunnen hebben als we rekening houden met de pluraliteit zoals die ontstaat in de publieke sfeer wanneer we handelen. Daarbij verplaatsen wij ons dus juist ook in de buitenstaander en de paria die ruimte maakt voor sterk afwijkende opvattingen. ■

VRAGEN & OPDRACHTEN

- 1 Leg uit wat een paria is. Wat is het verschil tussen een paria en een parvenu? Wat is een 'bewuste paria'?
- 2 Wat verstaat Hannah Arendt onder 'de banaliteit van het kwaad'?
- 3 Waarom is het volgens Arendt belangrijk dat er in een samenleving een balans is tussen arbeiden, werken en handelen? Zijn deze drie activiteiten wel zo scherp te onderscheiden?
- 4 Volgens Arendt is denken zich opsplitsen. Leg dit uit en gebruik daarbij Socrates' werkwijze.

OPDRACHTEN

- 1 Geef een samenvatting van het begrip 'totalitarisme'. Licht vervolgens toe hoe Hannah Arendt meent dat totalitarisme tot stand komt. Gebruik daarbij zelf opgezochte historische voorbeelden (ongeveer 100 woorden).
- 2 Schrijf een kort betoog van ongeveer 150 woorden waarin je de stelling verdedigt dat in de Nederlandse maatschappij wel of juist niet (kies zelf een van de twee standpunten) een goede balans is tussen arbeiden, werken en handelen. Gebruik daarbij voorbeelden uit de huidige Nederlandse samenleving.

COLOFON

De Hannah Arendt lesbief 2016/2017 is, evenals de eerder verschenen Spinoza, Rousseau en Kant lesbief, een uitgave van Stichting Internationale Spinozaprijs en bestemd voor gebruik in het onderwijs.

© Stichting Internationale Spinozaprijs
www.spinozalens.nl

Auteurs: Marli Huijter, Frank Meester
Illustraties & opmaak: RAZA graphic design
Beeld voorzijde: lineair.nl